

De positie van de Bijbel in de Middeleeuwen

Werkstuk aangeboden aan:
Dr. W.J. van Asselt

Subfaculteit Godgeleerdheid
Universiteit Utrecht

Als onderdeel van de cursus
Scholastiek (GG-BV310206)

Jack de Groot (0417920)
Anne van der Plicht (0450154)
13 februari 2007

De positie van de Bijbel in de Middeleeuwen

Inleiding

5 In deze paper behandelen wij de invloed van de Bijbel op het leven in de Middeleeuwen. Dit doen we aan de hand van de tekst van W. Otten, en G.R. Evans, die beiden een eigen visie op deze invloed hadden. Tevens behandelen we het stuk van J. Swanson over de Glossa Ordinaria. En doen we nog eens dunnetjes over wat zij daarover geschreven heeft.

10

W. Otten: Filosofie naast Theologie.

In de Middeleeuwen was de bijbel het meest belangrijke boek. Als we het over de bijbel in de Middeleeuwen hebben, dan hebben we het over de Vulgaat.¹ Zoals de titel van het artikel van prof. dr. W. Otten al aangeeft, gaat haar artikel over de bijbel in de Middeleeuwen. Het komt uit het artikel niet erg

15

duidelijk naar voren, maar Otten heeft zelf eens gezegd dat de drie aandachtspunten die zij in haar artikel noemt, de periodes zijn van de Middeleeuwen,² voor zover de Middeleeuwen in periodes in te delen is:

20

- *De Bijbel als woord van God: Vroege Middeleeuwen (500-1000).* De Middeleeuwse cultuur is opgebouwd op de overblijfselen van de Romeinse cultuur, die verweven is met de christelijke cultuur. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat de Middeleeuwen ook erg christelijk waren. Doordat de

25

- *De Bijbel als hoogste bron van waarheid: 1000-1250.* In deze tijd werden ratio en fides (in de bijbel, kerkvaders en de concilies) met elkaar in overeenstemming gebracht. De ratio werd steeds meer in gang gezet, waardoor er meer bijbelinterpretatie kwam.⁴

- *De Bijbel in middeleeuwse exegese en theologie: 1250-1500.* Aan het einde van de Middeleeuwen (14^e, 15^e eeuw) had de traditie een belangrijke plaats gekregen in relatie tot de interpretatie en autoriteit van de Bijbel.

30

Otten wil in haar artikel twee dingen duidelijk maken: “De cultuur van de Middeleeuwen (...) wordt niet alleen gekenmerkt door haar bijbelse inslag maar vooral ook door de grote mate van complexiteit daarvan”.⁵ In haar artikel betoogt Otten namelijk dat de bijbel in de Middeleeuwen alomtegenwoordig was (grote bijbelse inslag), maar dat dit niet eenvoudig aan te duiden is (grote mate van complexiteit). Dat de bijbel alomtegenwoordig was, is goed te zien aan de sacramenten die met grote regelmaat uitgevoerd

35

werden, maar ook aan de afbeeldingen van bijbelse figuren en scènes. De bijbel was voor de Middeleeuwse mens van groot belang, omdat het de weg tot de redding was. Het was, zoals Otten aangeeft, een “van goddelijk heil doordrongen tekst”.⁶ De bijbel werd ook toegepast op het leven van de mens van alle dag: de mens van de Middeleeuwen voelde zich verbonden met de bijbelse figuren.

40

Het gebruik van die ene bijbel was wel behoorlijk complex: de bijbel werd op veel verschillende manieren gebruikt. Zo voelde men zich rechtstreeks verbonden met de bijbelse figuren en met God en/of Christus verbonden en. De bijbel gaf de mensen ook redding en troost en hoop, doordat door het lezen van de bijbel het eigen leven van de middeleeuwse mens lichter leek te zijn. De bijbel werd ook gezien als de bron waarin waarheid gevonden kon worden. De bijbel was echter niet de enige gezaghebbende bron.

¹ McNally, blz. 7-10.

² Gastcollege Otten, *Bijbel en Cultuur*, 2 mei 2006.

³ Gastcollege Otten, *Bijbel en Cultuur*, 2 mei 2006.

⁴ Gastcollege Otten, *Bijbel en Cultuur*, 2 mei 2006.

⁵ Otten, *De positie van de Bijbel in de Middeleeuwen*, blz. 113.

⁶ Otten, *De positie van de Bijbel in de Middeleeuwen*, blz. 114.

45 Verschillende filosofische bronnen kregen ook die eer. Volgens de Middeleeuwen had God zijn wijsheid
namelijk niet alleen in de bijbel, maar in heel de schepping geopenbaard. Vanuit de natuur/schepping had
men zicht op God had. De exegese laat zien dat er een bijbelse vindplaats is die natuuronderzoek
rechtvaardigt.⁷ Daarnaast liet volgens veel Middeleeuwse theologen de schepping zelf ook zien dat je de
50 natuur mag onderzoeken. God is namelijk de auteur van de bijbel, maar ook van de natuur.⁸ Beiden mag je
onderzoeken. In de Middeleeuwen gingen natuur en schriftuur gelijk op, want God is auteur van allebei:
de zogenaamde twee-boeken-theorie.⁹

Langzamerhand groeiden de bijbel en de filosofie echter uit elkaar, waardoor de bijbel niet meer door
iedereen werd gezien als de primaire bron voor onderzoek, waardoor de bijbel minder autoriteit kreeg.

55 Otten heeft het in haar artikel over de viervoudige schriftzin, die gebruikt werd voor de exegese.¹⁰ Dit
houdt in dat een bepaald woord of een bepaalde zin op vier verschillende manieren geïnterpreteerd kan
worden: op een letterlijke (hoe God zich in de geschiedenis toont), allegorische of spirituele (geestelijke
uitleg), morele (wat je moet doen) en anagogische (doel van het leven) manier.¹¹ Een voorbeeld is het
60 woord Jeruzalem, dat op vier verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden:

- Letterlijke interpretatie: Jeruzalem als de joodse stad
- Allegorische interpretatie: De kerk
- Morele interpretatie: De ziel
- Anagogische interpretatie: De hemel(stad)

65 In de Middeleeuwen was de spirituele interpretatie dominant en had men veel aandacht voor de traditie,
zoals Otten ook aangeeft.¹² Daarnaast heeft de Middeleeuwse exegese nog twee kenmerken:¹³

- De bijbel is geen dogmatisch boek. Het is een norm voor spiritueel leven.
- Tussen de bijbelexegeeten bestond een grote mate van uniformiteit, vooral omdat de traditie op
70 dezelfde wijze geaccepteerd werd.

In de 11^e eeuw werden de systematische theologie en de bijbelse studies steeds belangrijker en in de 13^e
eeuw vond een definitieve opsplitsing van de theologische vakken plaats. De spirituele uitleg bleef
belangrijk, maar er kwam ook een groeiende interesse in de Hebreeuwse taal en de joodse exegese.¹⁴

75 Otten geeft aan dat er sprake was van een “dynamische wisselwerking” tussen het Oude en het Nieuwe
Testament.¹⁵ Echter, vaak wordt toch aangenomen dat in de Vroege Middeleeuwen het Oude Testament
erg belangrijk was. Het Nieuwe Testament werd zeker gelezen, maar minder benadrukt. In het Oude
Testament zag men overeenkomsten met het eigen leven (veel geweld en oorlog¹⁶). Tussen de 11^e en
de 14^e eeuw veranderde dit. Het Oude Testament werd nog steeds gelezen, maar men kreeg veel meer
80 belangstelling voor het Nieuw Testament. Dit had verschillende redenen. De paus werd bijvoorbeeld als
opvolger van Petrus gezien. Petrus komt voor in het Nieuwe Testament en daarom had men veel
belangstelling voor dit testament. Daarnaast werden de steden groter, waardoor meer en meer de vraag
ontstond hoe men als goede christenen met elkaar moest leven. De antwoorden hierop vond men in het
Nieuwe Testament, waardoor men dit meer ging lezen.¹⁷

85

⁷ Zie bijv. Rom 1:20.

⁸ College Otten, *Schrift en Traditie*, 13 oktober 2005.

⁹ McGrath, 62-65 en 152-155.

¹⁰ Otten, *De positie van de Bijbel in de Middeleeuwen*, blz. 116.

¹¹ Schneiders, blz. 9.

¹² Otten, *De positie van de Bijbel in de Middeleeuwen*, blz. 114-115.

¹³ McNally, blz. 63-69.

¹⁴ Schneiders, blz. 9-10.

¹⁵ Otten, *De positie van de Bijbel in de Middeleeuwen*, blz. 116.

¹⁶ Gastcollege Otten, *Bijbel en Cultuur*, 2 mei 2006.

¹⁷ Lynch, blz. 183-189.

Otten beschrijft dat men voor het uitleggen van de bijbel in de (met name Vroege) Middeleeuwen te rade ging bij de kerkvaders.¹⁸ Originaliteit was in de Middeleeuwen een zonde;¹⁹ het werd gezien als hoogmoed.²⁰ De Middeleeuwse cultuur was een erg christelijke cultuur, maar die christelijke cultuur van toen is in onze ogen misschien wel vrij werelds. Dat kwam doordat de bijbel als een totaalboek werd gezien: je kan er alle kanten mee op.²¹ Er zou dan ook wel gezegd kunnen worden dat er in de Middeleeuwen sprake was van tota scriptura: alles kan op een bepaalde manier naar de schrift verwijzen. Vanuit de bijbel kan alles om- en bevat worden.²²

Onderwijs in de Middeleeuwen

95 De invloed van de bijbel in de Middeleeuwen is welhaast logisch als je bedenkt dat eigenlijk al het onderwijs in zogenaamde kathedraalscholen gegeven werden. Monniken en priesters waren de docenten. In de Vroege Middeleeuwen lag de nadruk bij deze kathedraalscholen op het onderwijs van de Bijbel, en de uitleg ervan. Enkelen gingen naar deze scholen, maar in de tijd van Karel de Grote kwam hier verandering in. Vanwege een zogenaamd 'volksontwikkelingsplan' beval keizer Karel dat de mensen hun
100 zoon naar school moest sturen en hem daar laten blijven, totdat hij met behulp van eigen ijver goed onderricht genoten had.²³
Deze scholen werden ingericht volgens de Latijnse Stijl, met de 7 Artès Liberales, het Trivium en het Quadrivium.²⁴
105 Later, wanneer de scholen los kwamen te staan van de kloosters en de kerken, kwam de Theologie als zelfstandige wetenschap naast de Artes Liberales te staan. De artes liberales werd ook wel gelijkgetrokken met filosofie.

G.R. Evans: Filosofie versus Theologie

G.R. Evans spreekt over het gebruik van de Artes Liberales aan de hand van Hugh (gest. 1141).
110 Hugh gebruikte de Artes als voorbereiding voor het lezen van de Bijbel. Hugh ziet de artes als dienaressen van de Theologie.²⁵ Het gebruik van de Artes was niet voor elke 'magister' vanzelfsprekend. Het stuitte ook op weerstand, omdat de Artes ook wel gezien werden als het onderwijs van de antieke heidense denkers. En het christelijk onderwijs moest staan voor een voorbereiding op de studie van de bijbel.
115 Hieruit blijkt dat ook in de ogen Evans de bijbel centraal stond in de Middeleeuwen. De studie van de bijbel, dat was het doel van scholing. Uitleg van de bijbel lijkt dan het hoogste doel.
Er zit ook verschil in opvattingen tussen de verschillende artikelen. Het lijkt alsof Otten in haar artikel duidelijk wil maken dat filosofie en theologie elkaar gedurende de Middeleeuwen aanvulden: beide verkondigen dezelfde waarheid.²⁶
120 Evans lijkt echter een andere kant op te gaan. Hij zegt immers dat de filosofie in dienst van de theologie stond.²⁷

Vershil Otten en Evans.

Maar wie heeft er gelijk?

¹⁸ Otten, *De positie van de Bijbel in de Middeleeuwen*, blz. 114.

¹⁹ College Otten, *Schrift en Traditie*, 3 oktober 2005.

²⁰ Gastcollege Otten, *Bijbel en Cultuur*, 2 mei 2006.

²¹ College Otten, *Schrift en Traditie*, 13 oktober 2005.

²² College Otten, *Schrift en Traditie*, 13 oktober 2005.

²³ Sesam, *Encyclopedie van de wereldgeschiedenis* 2, pag. 298. Amsterdam 1992.

²⁴ College Van Asselt en Sarot, *Traditie en Hermeneutiek*, 14 september 2004.

²⁵ Evans, G.R., *The language and logic of the Bible: The earlier Middle Ages*, Cambridge 1991, p. 32

²⁶ Otten, *De positie van de Bijbel in de Middeleeuwen*.

²⁷ Evans, blz. 32.

- 125 Doordat Karel de Grote een rijk van politieke en culturele eenheid gesmeed had, ontwikkelde zich in de scholen zich langzamerhand ook één systeem. Dat systeem noemen we de scholastiek. De gebruikte taal in de scholen was het Latijn.
De scholastiek kenmerkt zich methodisch door één bepaalde werkwijze, meer dan door bepaalde vaste denkinhouden.²⁸
- 130 Het was wel zo dat de waarheid al vast lag, dat is de waarheid zoals het in de bijbel geopenbaard is. De nadruk van de studie van de bijbel in de Middeleeuwen lag dan ook niet in het vinden van de waarheid, maar het verhelderen en systematiseren ervan.
Hiervoor werden geschriften van de kerkvaders en van (platoonse) filosofie gebruikt.
De filosofie deed dus handreikingen voor het verhelderen van de waarheid.
- 135 Laten wij dat bekijken aan de hand van de term Godsopenbaring. Zoals al eerder gezegd had God Zijn wijsheid, volgens de middeleeuwers, niet alleen in de bijbel geopenbaard, maar ook in de rede. In de Middeleeuwen ging men er al vanuit dat God in de mens een natuurlijke Godskennis geschapen had. Iedereen kon weten dat er een God was.
- 140 De Bijbelteksten die hierbij aangehaald worden zijn vaak: Joh. 4:22 ‘gij aanbidt wat gij niet weet.’ Hand. 17:23 ‘Wat gij dan, zonder het te kennen, vereert, dat verkondig ik u. Rom. 1:20: ‘Want hetgeen van Hem niet gezien kan worden, zijn eeuwige kracht en goddelijkheid, wordt sedert de schepping der wereld uit zijn werken met het verstand doorzien, zodat zij geen verontschuldiging hebben.’
- 145 De Vroege Kerk was al geneigd positieve elementen uit de Griekse filosofie hoog aan te slaan. Justinus Martyr spreekt in zijn Apologie meermalen over de Logos.²⁹
Zo’n Grieks begrip werd als het ware gekerstend, geadopteerd, en gebruikt voor een Christelijk doeleind. Want Christus als Logos is niet dezelfde Logos die in de Griekse filosofie gebruikt werd. Daar was de Logos het goddelijke vonkje in elk mens.
- 150 En op deze manier werd dan gezegd dat ook in de Griekse oudheid, zonder de bijbel een vorm van Godsopenbaring had plaatsgevonden.
- Hier tegenover staat de visie van Otten dat theologie en filosofie elkaar aanvulden.
Filosofie opereerde vanuit het verstand. Theologie vanuit de openbaring. Dat wat de filosofie niet verklaren kan, komt op het bordje van de theologie. Daar waar de Bijbel niet verhelderend werkt, daar kan de filosofie inzicht geven.
Na verloop van tijd kreeg de filosofie meer invloed, en kwam meer en meer los te staan van de theologie. Vanuit de filosofie ontwikkelden zich dan ook meer en meer de latere natuur- en menswetenschappen.
- 160 Het lijkt erop dat de visie van Otten een latere ontwikkeling is, waarvan de kiem in de Middeleeuwen is gevormd, door beide wetenschappen naast elkaar te laten bestaan.

Verband tussen de artikelen.

- 165 Wat bij beide artikelen duidelijk naar voren komt is dat de Bijbel een centrale rol speelde in de Middeleeuwse cultuur. De theologie was, in beide visies, toch duidelijk de koningin der wetenschappen. Of een koningin die invloed uitoefende op de andere wetenschappen, of een koningin die begrippen en gebruiken uit andere wetenschappen zich toeëigende.
Het was de bijbel en haar inhoud die het leven van de gewone mensen en de intellectuelen bepaalde bij hun dagelijkse gang van zaken.

170

Glossa Ordinaria

Tot slot nog een stuk over de Glossa Ordinaria, en het belang ervan voor de Middeleeuwse Theologie.

²⁸ Rijk, L.M. de, *Middeleeuwse wijsbegeerte, Traditie en vernieuwing*, Amsterdam, 1977, p 110.

²⁹ Bavinck, Dr. J.H., *Religieus besef en Christelijk geloof*, Kampen 1949, p. 130

175 Dr. O. de Jong beschrijft de Glossa in zijn boek als volgt: “Enkele tientallen jaren eerder was in Noord-Frankrijk een commentaar op de bijbel ontstaan, de ‘Glossa Ordinaria’, die de tekst regel voor regel toelichtte met citaten, vooral van de kerkvaders.”³⁰

De term glossa werd gebruikt om een woord aan te duiden dat een bepaalde uitleg nodig had. Later werd het tevens de term voor de uitleg van het woord zelf. De vroege christelijke schrijvers gebruikten het woord voor een uitleg van een bijbelwoord, of –vers.

180 Jenny Swanson zegt hierover het volgende: “To early Christian writers, a gloss meant simply an explanation of some tricky or unclear word in the text of the Bible. The explanation might be needed because the word was foreign to the reader, was no longer part of every day speech, was a technical term unfamiliar to the current audience, or was used in an unfamiliar way.”³¹

185 In de loop der eeuwen hebben verschillende uitleggers van de bijbel glossa toegevoegd. Er werden zoveel toegevoegd, dat deze kanttekeningen niet meer in of naast de tekst pasten. Soms werden enkele van deze glossa wel in aparte boeken verzameld, zodat het naast de bijbel gebruikt kon worden.

Na verloop van tijd waren twee soorten van glossa in omloop:

- 190
1. Een glossa geordend op volgorde van de tekst, en achter elkaar gezet in de volgorde dat ze aangevuld waren.
 2. Een glossa op alfabetische volgorde

De losse glossa hadden echter als nadeel dat de lezer niet meer wist welke bijbelse termen een glossa bij zich droegen, en welke niet.

195 De bijbel en de glossa uit elkaar halen leek geen goed idee, omdat de glossa zonder bijbel nutteloos waren, zoals voetnoten zonder hoofdstuk. “The Bible and the Glossa belonged so closely together that their separation was unnatural.”³²

200 De glossa begon als een uitleg van moeilijke woorden, maar na verloop van eeuwen werd het een compleet commentaar op de Bijbel.

Het ontstaan van Theologie als aparte wetenschap aan de universiteiten droeg bij aan het ontwikkelen van een Glossa los van de Bijbel. Echter zoals eerder vermeld werden ook veel glossa vermeld in de bijbeltekst.

205 Veel bijbelboeken hadden een eigen commentaar bij zich.

Om de bijbeltekst en de glossa goed te scheiden was er inzicht nodig in wat de originele bijbeltekst was, en wat glossa was. Dit was een factor waarom bijvoorbeeld het Hebreeuws weer gebruikt werd. Tegelijk met de textuele correctie van de bijbel begon men met het verzamelen, ordenen en uitbreiden van de verschillende glosses van voorgaande eeuwen. Veel van de Glossa Ordinaria was al in gebruik in de tijd van Karel de Grote.

210 De reden waarom de ordening pas in de 12^e eeuw begon was dat meer scholen en studenten waren, en dat onderwijs ook buiten de kloosterscholen beschikbaar werd. Het aantal boeken groeide, en nieuwe manieren van denken en van analyse bevorderden een meer kritische en gedisciplineerde houding jegens teksten. In deze tijd werd een losse glossa nodig naast de bijbel.

215 In de 20^e eeuw werd onderzocht hoe dit proces in z'n werk was gegaan.

Slot

³⁰ Jong, Dr. O. de, *Geschiedenis der Kerk*, Nijkerk 12^e druk 1992, p. 121.

³¹ Swanson J, in: *The Medieval theologians*, edited by: G.R. Evans, Blackwell Publishing 2001, p. 156.

³² Swanson J, in: *The Medieval theologians*, edited by: G.R. Evans, Blackwell Publishing 2001, p. 157.

- 220 Er is nog veel meer te zeggen over de bijbel in de Middeleeuwen. Aanvullende informatie kan, naast de boeken die genoemd zijn in de literatuurlijst, ook in (onder andere) de volgende boeken gevonden worden:
- Lubac, H. de, *Exégèse médiévale: les quatre sens de l'Écriture*, Parijs 1959.
 - Smalley, B., *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Notre Dame 1970.
 - Illich, I. D., *In the Vineyard of the Text. A commentary to Hugh's Didascalicon*, Chicago 1993.
- 225 Stellingen en discussiepunten:
- De bijbel was alom tegenwoordig in de Middeleeuwen. Daardoor zijn bijbel en cultuur in de Middeleeuwen amper te onderscheiden.
 - De ontwikkeling van de wetenschappelijke theologie ging gepaard met een vermindering van de bijbelse autoriteit.³³
- 230 ▪ Zonder de filosofie als wetenschappelijke discipline was Europa in de Vroege Middeleeuwen blijven steken.

Literatuurlijst:

- 235 Asselt, W.J. van, *College Traditie en Hermeneutiek*, Universiteit Utrecht, 14 september 2004.
 Bavinck, J.H., *Religieus besef en Christelijk geloof*, Kampen 1949.
 Evans, G. R., *The Language and Logic of the Bible. The Early Middle Ages*, Cambridge 1991.
 Evans, G.R., *The Medieval Theologians*, Blackwell Publishing, 2001.
 Jong, Dr. O. de, *Geschiedenis der Kerk*, Nijkerk 12^e druk 1992.
 Lynch, J. H., *The medieval church: a brief history*, Londen 1992.
- 240 McGrath, A., *Geloof en Natuurwetenschap; Een introductie*. Kampen 1999.
 McNally, R. E., *The Bible in the Early Middle Ages*, Westminster 1959.
 Otten, W., *Gastcollege Bijbel en Cultuur*, Universiteit Utrecht 2 mei 2006.
 Otten, W., 'De positie van de Bijbel in de Middeleeuwen', in: *Internationaal commentaar op de Bijbel*, Band I, Kampen 2001.
- 245 Otten, W., *College Schrift en Traditie*, Universiteit Utrecht september - november 2005.
 Rijk, L.M. de, *Middeleeuwse wijsbegeerte, Traditie en vernieuwing*, Amsterdam, 1977
 Schneiders, S. M., 'Scripture and Spirituality', in: W. Otten, *Reader Schrift en Traditie*, Utrecht 2005.
 Sesam, *Encyclopedie van de wereldgeschiedenis 2*, Amsterdam 1992

250

255

³³ Ontleend aan Otten, *De positie van de Bijbel in de Middeleeuwen*, blz. 116.